

NA OKRAJ PROTICENTRALISTICKÝCH STANOVISEK V ČECHÁCH PO POLOVINĚ 18. STOLETÍ

Valentin Urfus

V našem vztahu k minulosti hraje, jak známo, svou úlohu i časový odstup. Schopnost vidět věci diferencovaně a nahradit časová kritéria kritérii věcnými bývá nezdědka větší tam, kde jde o události značně vzdálené a naopak menší v obdobích recentních. To platí jistě i o 18. století. Uvážíme-li, jak velký, ba klíčový význam měl jeho průběh pro novodobý vývoj našeho národa, není třeba zvláště ospravedlňovat úsilí směřující k tomu, aby české 18. století se z pouhého chronologického celku stalo i periodou členěnou podle věcných hledisek. Že tato cesta je plodná a její výsledky často i překvapující, to ukázal přínos naší historické vědy v posledních letech nejednou.

Je samozřejmé, že všechno, co bylo právě řečeno, platí tím spíše, ocitají-li se v popředí zájmu podmínky politického vývoje, tedy zejména taková fakta, o nichž lze jednoznačně předpokládat, že měla určující vliv na prostředí, v němž se náš národ stával národem tak, jak smyslu tohoto označení rozumíme dnes. Jistě není nutno zvláště zdůrazňovat, že jedním z nich byla i skutečnost, že český pozdně středověký stát se od určité doby dostával do stále těsnějšího svazku se zeměmi, kterým vládla habsburská dynastie. Stejně tak evidentní se pro náš novodobý vývoj staly změny, jimž dominovala snaha přetvořit tyto vztahy, založené původně jen na personálním a dynastickém spojení, v jednotně vybudovaný a státoprávně sjednocený celek.

Jestliže centralistické tendence nebyly uvnitř zemí ovládaných habsburskou dynastií neznámým zjevem již dříve, pak ovšem bylo to především 18. století, které jim dodalo zcela nové váhy. V tomto ohledu vystupují z jeho časového reliéfu také dvě události, jež obě novodobá česká historiografie pečlivě zaznamenala: je to v první řadě r. 1749, tedy zrušení české dvorské kanceláře jako ústředního úřadu reprezentujícího státoprávní svébytnost českého státu a na druhém místě pak protijosefinská opozice, která se v Čechách a na Moravě soustředila do let 1790-1791 a jejímž cílem, třeba v konečném výsledku neúspěšným, byl pokus čelit tomuto nežádoucímu vývoji.

Způsob, jakým obojí tato událost pronikla do historického povědomí našeho národa, měl sám svoji historii, která v jakési příznačné zkratce

nejlépe naznačuje, jak pozvolna krystalovaly představy o naší minulosti v dotčeném časovém úseku. Zatím co stavovskou opozici spojovaly některé významné reflexy již přímo s prvou etapou národního obrození, bylo tomu v druhém případě poněkud jinak: skutečný význam tohoto data si novodobá česká historiografie v plné míře uvědomila s určitým zpožděním a dokonce ještě ani boj za české státní právo v šedesátých letech minulého století nedovedl se v publicistické argumentaci, která jej doprovázela, zcela vypořádat se skutečným významem tereziánských a josefinských změn.¹

České 18.století mělo tedy, pokud šlo o státoprávní a politické přeměny, poměrně dlouho profil ne zcela vyvážený. Dotčené události z poloviny a konce století to výmluvně naznačují; samy o sobě byly jen kusými výpovědmi, v nichž se obraz skutečného průběhu vývoje odrážel jen zčásti: stavovská opozice z konce století jevila se být prostou mechanickou reakcí na drsný josefinský centralismus bez hlubších kořenů sahajících do minula a naopak zrušení české dvorské kanceláře bylo jakousi ranou z milosti, kterou tereziánský dvůr uzavřel zdánlivě mrtvolnou letargií českého politického vývoje na konci 17. a začátku 18.století.

Historické poznání postupující mílovými kroky přinášelo však o 18. století stále nové a nové poznatky, většinou nečekané původnosti a překvapujícího dosahu. Nová zásoba informací z oblasti hospodářských a kulturních dějin dovolovala také stále jasněji formulovat řadu dílčích soudů i závěrů aspirujících na širší dopad. Nemůže být jistě sporu o tom, že jejich váha vrhala nové světlo i na otázky s nimi bezprostředně nesouvisející, zejména na problematiku politického a státoprávního vývoje, a to tím spíše, že státoprávně významné skutečnosti ustupovaly v průběhu 18.století pod tlakem sílícího centralismu vždy více do pozadí. Nepochybným se tak zdá být, že to byla především první třetina 18.století, jež v našich zemích, zvláště na poli hospodářskopolitických snah, vedla k celé řadě pozoruhodných náběhů, o nichž spolu s jinými skutečnostmi je možno hovořit jako o projevu určité renesance celkové hmotné i kulturní úrovně tehdejšího života, která našla pak své odrazy i v dobovém ideovém kontextu, jmenovitě v patriotických citech

¹ Význam centralistických změn tereziánských a josefinských si novodobá česká historiografie plně uvědomila až na sklonku minulého století, jak to ukazují zejm. základní práce B. R i e g r a (zvl. jeho "Dílo centralismu 18.století" vyšlé poprvé v r.1888 a uveřejněné později v Drobných spisech B. sv. p.Riegra, I., Praha 1914). Přibližně totéž platí i o oblasti politického myšlení, kde rovněž teprve přesuny ve stranické diferenciaci politického života v průběhu devadesátých let vedly k podobným důsledkům. Naproti tomu publicistické i vědecké projevy z šedesátých let, tedy z doby boje za české státní právo, vycházely - na české i německé straně - v první řadě z ústavních změn po Bílé hoře (např. H.Toman, i W.W.Tomek), resp. z vývoje, jenž hraničil bezprostředně s r.1848. Doznívání těchto názorových rozdílů odráží ještě i známé Kalouskovo dílo o českém státním právu (v obojím vydání), jež vývoj v 18.století sice zachycuje, v celkovém pohledu však na něj neklade žádný zvýšený důraz.

a v odkazech obracejících se do oblasti politických a právních institucí.²

Obraz českého 18.století se tak rychle vyplňoval alespoň jedním směrem. Určitý hluchý prostor tu však ještě zůstával; jeho těžiště se vždy jasněji přenášelo do doby spadající těsně za polovinu století. Tento pohyb se opíral o určitou přirozenou zákonitost, jež podmiňovala historické poznání i po stránce heuristické: vítězí centralismus soustředil veškeré důležitější rozhodování do vídeňské centrály a domácí české prameny poskytovaly v nejlepším případě jen provinčně zabarvený výsek jednotně unifikované státní správy. A přece i tady se čas od času bylo možno setkat s jevy, které nepochybně znamenaly určitou negaci centralizačního vývoje, jež byl nastoupen v r.1749 a nebo k ní alespoň směřovaly. Již starší literatura³ se snažila vidět tyto souvislosti a správně je umístila tam, kam ukazovalo i jejich časové zařazení, totiž do širšího rámce jisté revize, které byl podroben tereziánský centralismus v té podobě, jakou mu dala prvá vlna reformů uskutečněných pod vládou této panovnice na konci čtyřicátých let 18.století. Přitom ne právě málo okolností znesnadňovalo - a znesnadňuje dodnes - hlubší poznání naznačených tendencí. V neposlední řadě jejich téměř výlučně kabinetní ráz, který dotčené projevy odkazoval do uzavřeného konklave úředních jednání mezi nejvyššími státními a byrokratickými hodnostáři,⁴ takže nejednou se mohlo i zdát jakoby šlo jen o výkyvy v osobních názorech jednotlivců či o rozmanité varianty všech v úvahu přicházejících řešení.

Přesto přese všechno však dosavadní bádání celkem spolehlivě ukázalo, že na počátku šedesátých let 18.století šlo vskutku o to pozměnit tuhý centralizační rámec, jehož autorem byl známý administrativní reformátor této doby, hrabě Haugvic, a to v dvojitým smyslu: obojí navazoval bezprostředně na nejvýznamnější důsledky, které měla centralizační

² Dokladů pro to je ve starší i mladší literární produkci celá řada: hlavní znaky ekonomického vývoje v této době vykreslila ze starších prací především známá a hojně uváděná studie o českém komerčním kolegiu od A.P. P r i b r a m a , které spolu s novou souhrnnou monografií A. K l í m y , Manufakturní období v Čechách, Praha 1955 je hlavním zdrojem informací na tomto poli; jinak zejm. k společenským podmínkám vývoje v první polovině 18.století je třeba uvést podnětnou knihu O. P l a c h t y , Lidnatost společenská skladba českého státu v 16. - 18.století, Praha 1957, jakož i Fr. K u t n a r , Sociálně myšlenková tvářnost obrozeneckého lidu, Praha 1948; k problematice z dějin státu a práva v této době zejm. J. K l a b o u c h , Musejní rukopis "Observationes super vindicias" a jeho význam v právní literatuře doby pobělohorské, Časopis Národního musea - historické museum, sv.132 (1963), str.86 a n., dále A.S. M y l n í k o v , Idejno-političeskije předposilki zarožděníja nacionalno-prosvětitelskoj ideologii v češskich zemljach, Slavjanskoje vozrožděníje, Moskva 1966 a nejnověji V. V a n ě ě k , Ke kořenům 28.líjna 1918, Právněhistorické studie 14 (1969).

³ Podrobně o ní v jednotlivých poznámkách níže.

⁴ Např. v aktovém materiálu z činnosti zemského výboru z let 1761-63 - Státní střední archiv (dále: SÚA), Stavovský zemský výbor, 1761 a násl.léta, kart.č.345 a n. - nenajdeme žádný ohlas těchto jednání.

přestavba z r.1749. Obracel se tedy aktuálně především proti centrálně organizovanému ústřednímu úřadu pro české a rakouské země, který vznikl v r.1749 a fungoval pod jménem *directorium in publicis et cameralibus*; na druhé straně však směřoval i proti oněm změnám, ke kterým tehdy došlo ve správě jednotlivých zemí, čili, máme-li na mysli český příklad, usiloval o to, aby reprezentace a komoram, jak se nazýval byrokraticky uspořádaný úřad stojící v čele zemské správy, byl nahrazen opět starým místodržitelstvím, v němž rozhodující slovo připadalo nejvyšším zemským úředníkům z řad vysoké roduvé šlechty.⁵

Není třeba ani příliš podrobně sledovat obsahovou stránku návrhů tehdy na počátku šedesátých let - zejm. v l.1761-63 - uplatněných, aby bylo jasno, že silou, která za nimi stála byly určité skupiny nebo snad jen jednotlivci z vysoké šlechty, jimž nebyl po chuti jednoznačný centralismus, neboť se dotýkal jejich, jak bychom dnes řekli, skupinových zájmů. Ani na to, o jaké zájmy šlo, není příliš těžké odpovědět: byly to nepochybně interesy stavovského charakteru,⁶ i když ovšem v rozsahu, který byl dávno modifikován dosavadním vývojem, takže na nějakou souvislost se skutečně rozvinutým šlechtickým stavovstvím v jeho militantních formách, není možno naprosto nijak pomýšlet. Ale i toto okleštěné, defenzivní a v některých situacích jen na projevy jednotlivců, a nikoliv tedy celých skupin, omezené stavovství mělo nepochybně svou historickou a vývojovou relevanci. Vývoj pobělohorského absolutismu to ukázal nejednou, v neposlední řadě tam, kde šlo právě o skutečnosti významné pro uchování zbytků státoprávní svébytnosti českého historického státu.

Hlavní síly, které se tu na počátku šedesátých let 18.století ocitaly proti sobě byl tedy absolutistický stát a jeho vrcholící centralizační tendence a na druhé straně projevy určitého stavovského vědomí šlechty. Je samozřejmé, že nešlo o prvý případ tohoto druhu, a proto také nelze jistě pochybovat ani o tom, že celá věc má i rysy určitého obecného charakteru. V pokusu vidět události z počátku šedesátých let v dotčených širších souvislostech bude asi tedy spočívat především možnost dalšího přínosu, kterým lze rozhojnit to, co o nich konstatovala již starší literatura.

* * *

⁵ K místodržitelství v Čechách i k jeho zániku na konci čtyřicátých let srv. nejnověji Fr. R o u b í k , *Místodržitelství v Čechách 1577-1749*, *Svorník archivních prací*, XVII. (1967), str.539, zejm. 556 a n.

⁶ Správně to odhadl již Alf.v. A r n e t h , *Geschichte Maria Theresia's*, VII. Wien 1876, str.26 když zdůrazňoval, že odpor z Čech byl tehdy obzvláště silný, neboť stavové prý doufali získat znovu vliv na vládu v zemi.

Panovnický absolutismus, jehož nositelkou byla v našich zemích habsburská dynastie a o němž - alespoň do poloviny 18.století je možno hovořit asi nejspíše jako o absolutismu předosvícenském - se nevyznačoval žádným zvláštním úsilím zdůvodnit ideově svoji existenci. Došlo-li v našich zemích k určitému zápasu na tomto poli, pak jeho projevy spadají nepochybně hluboko do 17.století, do doby kolem českého stavovského povstání, a ne do časů pozdějších. Politické události z počátku třicetileté války, bělohorská porážka a vše, co po ní následovalo, vysvětlují jistě dostatečně, proč nebylo třeba zdůvodňovat v zemi dobyté silou vojenských zbraní absolutistické panství. Tuto situaci ostatně odráží i zákoník stvrzující vítězství pobělohorského absolutismu - Obnovené zřízení zemské - v jehož ustanoveních vystupuje soudobý politický režim především jako absolutismus zdůvodněný dědičnými právy panovníka k zemi, tedy dynasticky. Tento ráz podržel pobělohorský absolutismus v podstatě i později. Ani v druhé polovině 17.století nelze hovořit o tom, že by absolutistickým formám vlády odpovídaly i nějaké specifické ideové projevy.⁷

Prvé pokusy postavit absolutistickou vládu na určitý základ naukového a teoretického zdůvodnění jsou tedy u nás, jak se zdá, spojeny až s pronikáním idejí náležejících vznikající kámeralistice a merkantilismu. Je to jev, který v této době můžeme pozorovat nejen u nás, nýbrž i v našem těsném sousedství a v ostatní Evropě všude tam, kde panovnický absolutismus nenalézal zdůvodnění v raných přirozenoprávních doktrínách a kde tedy počátky kámeralistických idejí znamenaly zároveň v naukové sféře první náběhy k překonání tradičních aristotelovských představ o poměru politiky, ekonomiky a etiky.⁸

Takovýto teoretický a filosofický ráz u nás dotčené otázky ovšem velmi dlouho neměly. Ani o tom, že by šlo o nějakou důraznější ideovou obranu absolutismu nelze hovořit. Oč šlo, byl celkem jednoznačně prakticistně zaměřený zájem o státní finanční politiku s cíli ryze konkrétními. Ovšem i to, že absolutistický stát si právě touto cestou počínal uvědomovat svoje poslání v obecnějších teoretických kategoriích, je v této době významným; pokud šlo o vývoj, který se odehrával u nás, je možno v tomto směru hovořit o jistém zpoždění, zejm. v poměru k pokročilemu francouzskému Colbertismu a k myšlenkově nepochybně daleko více propracované doktríně Ludvíkovského absolutismu.

⁷ Platí to, jak se zdá i o pozdní scholastické filosofii, jejíž pěstování zapustilo i u nás po Bílé hoře své kořeny - k charakteristice jednoho z jejích nejvýznamnějších představitelů R.de Arriagy - H. R o m m e n , Die ewige Wiederkehr des Naturrechts, München 1947 (2.vyd.), str.64.

⁸ H. M a i e r , Die Lehre der Politik an den deutschen Universitäten, vornehmlich vom 16. bis 18.Jahrhundert, Freiburg i.B. 1962, str.87, dále E. S a l i n , Geschichte der Volkswirtschaftslehre, Bern 1951, str.51 a obecně i K. Z i e l e n - z i e g e r , Die alten deutschen Kámeralisten, Jena 1914.

V Čechách pak všechny tyto rané kameralistické a merkantilistické myšlenky byly kromě toho importem jaksi i v dalším dvojím směru: především v tom, že dotčené ideje tu byly nositelkami centralizačních tendencí, i když samy o sobě - jak ještě uvidíme - ne vždy zcela jednoznačně; v druhé řadě pak nepochybně i v tom, že cílem nejednoho merkantilisticky a kamerálně inspirovaného návrhu bylo posílení habsburské moci v širším rámci německé říše, což soudobá politika vídeňského dvora, třebaš do dotčeného období spadají právě i počátky uvědomělé snahy o vybudování užšího podunajského imperia, nikdy nepouštěla ze zřetele.

Všechny naznačené směry se u nás protínaly v první třetině 18. století uprostřed hospodářskopolitického ruchu, který tehdy byl rozvinut. Pokusy o nová řešení v oblasti finanční politiky v této době probouzejí i určitou aktivitu stavovsky a česky teritoriálně orientované šlechty, jež se dokonce snaží i využít těchto nových podnětů k tomu, aby nové cesty hospodářské politiky byly nastoupeny tak, aby zůstala zachována správní i státoprávní integrita jednotlivých zemí.⁹ Proto také v době Josefa I. a zejm. Karla VI. je sice možno již hovořit o jednotně centrálně řízené hospodářské politice, aniž však lze současně říci, že by opatření podnikaná v jejím rámci vedla bezprostředně k centralismu po organizační a institucionální stránce.

To vše bylo spojeno až s první vlnou tereziánských reforem, tedy s tím, co se stalo v r.1749. Opravdu také, jak se zdá, bylo vědomí toho, že habsburské soustátí nelze finančně politicky ozdravět jinak než na podkladě důkladné centralizační přestavby asi tím nejoriginálnějším po myšlenkové stránce, s čím dotčené změny byly spojeny. I teoreticky nebyla Haugvicova koncepce nijak složitou: šlo, jak známo, o to oddělit důsledně od sebe spolu s organizační centralizací správu a soudnictví a neopak administrativu spojit se správou státních financí, nebo alespoň určité jejich části. To bylo, jak je rovněž dobře známo, i součástí oficiálních zdůvodnění, proč byla zrušena česká dvorská kancelář (vedle administrativních a zahraničně politických úkolů vykonávala od jisté doby skutečně i soudní pravomoc). Ideovým a teoretickým pozadím těchto zásad byl asi nejspíše praktický kameralismus, zejm. v té podobě, jak jej hlásal Schöder,¹⁰ tedy jeden z autorů počítaných k představitelům

⁹ Výrazem toho byla především činnost stavovské deputace z r.1705 (P r i - b r a m, op. cit. str.23 a n.), jež jednala o těchto otázkách a navrhovala mimo jiné konat společné porady stavovských zástupců jednotlivých zemí pod vládou Habsburků o hospodářských záležitostech; na to, jak se tu prolínaly centralistické tendence se snahou stavů udržet si vliv i na nové cesty hospodářské politiky, ukázal již K. K r o f t a. Snahy o společný sněm zemí domu rakouského v l.1526-1848, Praha 1917(zvl. otisk z "Osvěty", roč.XLVII.)

¹⁰ F. W a l t e r, Die thesesianische Staatsreform von 1749, Wien 1958, str. 36, obecně dále i H.v. V o l t e l i n i, Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18.Jahrhunderts, Historische Zeitschrift, Bd.105 (1910).

rakouského merkantilismu. Prvá vlna tereziánských reforem nebyla tedy po ideové stránce ničím zvlášt imponujícím. Tomu dobře odpovídá i to, že Haugvicovy plány neměly i jinak znaky dlouho a pečlivě připravované akce. V jejich realizaci převládaly utilitární rysy momentánního východiska z kritické situace, v níž se Rakousko ocitlo na sklonku válečného desetiletí čtyřicátých let. Jistou, a to nemalou úlohu v provádění Haugvicových záměrů hrál i zřetel na finanční pravomoc stavovských sněmů. Proto také nejvlastnější předehrou opatření, k nimž dal podnět, bylo sjednání známých decennálních recesů.¹¹

Získával-li habsburský absolutismus, nesený tradičně dynastickými zájmy, na přelomu 17. a 18. století nové podněty pro svoje centralizační úsilí v dobových ideových proudech, pak ovšem nebyla to jediná opora, která se mu naskýkala. I mezinárodní politika nebrala v té době ohled na tradiční státoprávní vztahy a nejednou si počínala podobně nevybíravě jako ti, kdož v r. 1749 sáhli na státoprávní integritu historického českého státu. Evropský vývoj po utrechtském a rastattském míru je pln dokladů o tom. Že podobné tendence se dotkly našich zemí nejen cestou vnitrostátních reforem, nýbrž i jinak, především tedy mezinárodně politicky, zejm. v době, kdy bylo jasno, že habsburská dynastie nebude mít mužského dědice a kdy rozmanití činitelé přetřásali možnosti nového politického uspořádání habsburských zemí, to rovněž podtrhlo již starší bádání.¹² I to tedy vytvářelo určitou kulisu tereziánských reforem.

Byla-li prvá vlna těchto přeměn po ideové stránce jevem nepříliš originálním, pak v jisté době platí něco podobného i o další fázi téhož procesu, která na ni navazovala na počátku šedesátých let. Výmluvným dokladem toho jsou výslovná prohlášení státního kancléře kn. Kounice, který byl, jak známo, tehdy vůdčí osobností nejen v zahraniční politice, nýbrž i na poli vnitrostátním.¹³ Jemu připadla také hlavní zásluha o to, že Haugvicův centralistický systém, po té, co se dostal dočasně do krize na počátku šedesátých let, mohl fungovat i dále, stav se tak jedním z východisek dalšího centralistického vývoje pozdějšího Rakouska.

Kounic, jenž byl velmi vzdělaným velmožem se značným rozhledem, se snažil svoje zásahy do vnitrostátního ústrojí zdůvodnit určitým způsobem i teoreticky. Ne bez překvapení nalezne čtenář v jeho memoriálech

¹¹ Byla si toho plně vědoma již starší literatura - J. S v á t e k , Dějiny panování císařovny Marie Terezie, I., Praha 1897, str. 279 a n.

¹² J. G o l l , Válka o země koruny České (1740-42), Praha 1915, např. str. 66 a n., nebo zejm. str. 74.

¹³ Nejnověji k tomu W a l t e r , l.c., str. 69, jinak zejm. R i e g e r , Dílo centralismu, na celé řadě míst a dobře i J. P r o k e š , Boj o Haugvicovo "Directorium in publicis et cameralibus" r. 1761 (Příspěvek ke vzniku České a rakouské dvorské kanceláře), Věstník Královské české společnosti nauk, roč. 1926, tř. filosoficko-historicko-jazykozpytná, Praha 1927, str. 25.

místa, jež se hlásí jako k něčemu novému, co potřebuje být zdůrazněno, k formulacím klasického merkantilismu v jeho nejčistší podobě. Na počátku šedesátých let, tedy v době, kdy podobné myšlenky počaly být v evropském měřítku již překonávány, to ovšem vyjadřuje znatelné opoždění rakouského vývoje a současně i značnou ztrnulost teoretické argumentace, již tereziánský centralismus používal.

Závěrem je tedy možno říci, že habsburský absolutismus nevyhledával pro svoje centralizační úsilí ještě ani v době vlády Marie Terezie žádné zvláštní ideové zdůvodnění. Pokud Haugvic a zejména pak Kounic užívali určité teoretické výzbroje, šlo zřejmě spíše o příležitostné argumenty než o soustavněji sledovanou linii. Úzké sepětí absolutistického centralismu s určitým teoretickým fondem přineslo až následující josefinské období, kdy se jeho výrazem staly osvícenské populacionistické nauky,¹⁴ jež pozměnily a zjemnily tradiční imperiální merkantilismus a položily základ k novým tak řečeným policejním vědám. O absolutismu první poloviny 18.století nelze také ještě říci, že by nějak podstatně těžil z rozvíjejícího se přirozenoprávního myšlení. I tady spadají četnější kontakty až do doby o něco pozdější.

* * *

Počátek šedesátých let byl nepochybně určitým časovým mezníkem, i když jeho význam si lze uvědomit asi nejspíše v rozpětí, které představovala vladařská léta Marie Terezie. Tehdy uprostřed tohoto čtyřicetiletého období, na sklonku sedmileté války, bylo již jasno, že politické poměry, jak je vytvořily válečné konflikty předchozích desetiletí, nebude možno změnit. Navíc tereziánský stát se nalézal na pokraji finančního zhroucení. Nelze se tady divit, že na nejvyšších místech, v dvorském okolí i v centrálních úřadech, panovala téměř bez výjimky kritická nálada, která byla hotova účtovat i s tím, co se donedávna zdálo být neotřesitelným.

V této tísnivé chvíli to byl právě Kounic, jenž, jak bylo již řečeno, byl jedním z mála těch, kdož měli před očima jasnou perspektivu dalšího vývoje. Jeho dílem bylo vytvoření státní rady, ústředního poradního orgánu, který, i když neměl žádnou vlastní výkonnou pravomoc, se přece jen záhy stal skutečným mozkiem celého vnitrostátního ústrojí a prakticky nejdůležitějším státním orgánem až do samotného konce starého režimu v r.1848.¹⁵ Vznik státní rady právě proto, že tu šlo o orgán

¹⁴ Z české literatury k tomu K u t n a r , l.c., str.21 a n.

¹⁵ P r o k e š , l.c., str.23, dále i A r n e t h , l.c., str.1. a n. a C.v. H o c k - H . I . B i d e r m a n n , Der österreichische Staatsrath (1760 - 1848), Wien 1868 - 78.

řešící zásadní a direktivní otázky a nezatížený tedy běžným administrativním, představoval ovšem ještě důsledněji pojatý centralizační rys, než jaký ztělesňovaly tereziánské reformy z r.1749.

Potřeba revidovat stinné stránky dosavadního systému byla ovšem v kritické situaci na počátku šedesátých let tím větší. V takto se utvářející atmosféře mohly se ovšem uplatnit i názory, které se v jistém smyslu odchylovaly od přímočaře centralistické linie, jež byla doposud sledována. Příležitost se naskytla v rozmanitých jednáních vedených na nejvyšší úrovni, v prostředí vídeňských centrálních úřadů a v bezprostředním okolí panovnice. Jelikož však některé z těchto akcí měly zároveň i podobu ankety, shrnující určité otázky, s nimiž se nejvyšší místa obracela na podřízené složky v zemích či na jednotlivé hodnostáře, bylo tu i dostatek místa, aby se mohly uplatnit názory těch, kdož k centrální špičce přímo nepatřili. Jednání, která se těchto věcí dotýkala, soustředila se do r.1761, 1762 a zčásti i do první poloviny r.1763; pro zásadní a koncepční otázky byla nejvýznamnější asi anketa,¹⁶ kterou podnítila sama Marie Terezie na počátku r.1761 a která se pak také stala podkladem jednání státní rady, z něhož vzešly nové zásady organizace státního aparátu.

Jak již byla příležitost několikrát zdůraznit, spočíval Haugvicův administrativní systém z r.1749 nejen na centralismu ve smyslu státoprávně-teritoriálním, nýbrž i na věcném soustředění rozmanitých správních pravomocí, tedy zejména na soustředění správy v užším smyslu se správou finanční za současného oddělení správy od důsledně centralizovaného soudnictví. Z hlediska cest, jimiž šel další průběh vývoje, zásadního významu nabyl především státoprávně-teritoriální ráz těchto přeměn, zatím co ona druhá stránka jevila se být méně významnou.¹⁷ V šedesátých letech tomu bylo ovšem ještě jinak: Haugvicův systém tu byl posuzován vcelku a proto také kritická stanoviska mu adresovaná vycházela z obojího, ba v jistém ohledu je možno i říci, že v ovzduší jinak jednoznačného centralismu, které bylo právě utvrzeno zřízením státní rady, bylo možno opačná stanoviska uplatnit nejednou jaksí v obráceném pořadí; dosavadní systém byl kritizován především z věcných hledisek pro sloučení agend administrativních a finančně-správních a teprve v druhé řadě byly napadány jeho účinky teritoriálně-centralistické.

Proto většina úvah, jak má být reorganizováno Haugvicovo direktorium in publicis et cameralibus se na počátku šedesátých let shodla na

¹⁶ P r o k e š , l.c., str.26 a n.

¹⁷ O to více, že schéma takového spojení a rozlučování správní agendy v užším smyslu se správou finanční se pak i v následujících letech vícekrát opakovalo - přehled k tomu B. B a x a , Dějiny práva na území republiky československé, Brno 1935, str.252 a n.

tom, že nový systém správy potřebuje jinou koncepci obsahovou; především se poukazovalo na to, že spojení politické a finanční správy se neosvědčilo. V této souvislosti se zcela nepokrytě hovořilo, že je třeba skoncovat s dosavadní soustavou a navázat znovu na to, co bylo v r.1749 odstraněno. Pro Haugvice, ač většinu svého vlivu neztratil ani v nové konstelaci, to byla velká porážka. Z hlediska dalšího vývoje ovšem nejvíce padá na váhu, že na počátku šedesátých let nedošlo k restituci staré české dvorské kanceláře. Skutečně také v jednáních, v nichž se připravovala koncepce nového uspořádání centrálních úřadů, se ozvaly hlasy žádající důsledný návrat k poměrům před r.1749 i po této stránce.¹⁸ Nebyly však příliš důrazné a obsahově nepostrádaly značné rozkolísanosti, což jistě pochopíme tím spíše, že o vůli pokračovat v dosavadní centralistické linii nemohlo být sporu. V stanoviscích tehdy - zejm. v anketě z počátku r.1761 - uplatněných se tak setkáváme většinou s nepříliš určitě formulovaným požadavkem, aby byly obnoveny staré dvorské kanceláře, při čemž není - až na některé výjimky - jasno, má-li jít o obnovení samostatných a na sobě nezávislých úřadů, či jen o nahrazení direktoria společnou dvorskou kanceláří, jak se také skutečně stalo.¹⁹

I toto ne zcela jasné stanovisko nebylo vždy na počátku šedesátých let jen přímočarým pokračováním starého centralismu Haugvicova. Třebaže zřízení spojené česko-rakouské dvorské kanceláře se posléze v dalším vývoji nestalo žádným ústupkem státoprávní integrity českého historického státu, přece jen v šedesátých letech zřízení dvorské kanceláře nebylo jen pouhou změnou názvu. Napochybíme patrně ani, budeme-li ve stanoviscích, která k tomuto řešení směřovala vidět určitý odklon od přímočarého centralismu čtyřicátých let, v každém směru jeho určité zmírnění a modifikaci. Jasně na to ukazuje zejména vývoj, kterým procházela v dalších letech organizace spojené dvorské kanceláře: první šéf tohoto úřadu, dvorský kancléř hr.Rudolf Chotek, vynaložil pozoruhodné úsilí směřující k tomu, aby bylo možno pomýšlet na určitý kompromis mezi absolutistickým centralismem a zbytky stavovských práv šlechty, jež byly Haugvicovými reformami dotčeny více než citelně.²⁰

¹⁸ Byly to hlasy téměř všech, kdož se ankety účastnili (dvor. radů Kannegiesera, v.Cetto, Doblhoffa, dále hr.Rudolfa Chotka a zejm. hr.Breunera): poukazovalo se v nich na to, aby bylo znovu navázáno na staré vymezení pravomocí nejvyšších úřadů.

¹⁹ Příkladem je zejm. stanovisko Kannegieserovo, který na jedné straně navrhol restituci starých kancelářů v jejich původní podobě (P r o k e š , l.c., str. 31), na druhé straně však svoje dobrozdání uzavřel návrhem na zřízení české a rakouské dvorské kanceláře (str.32); ještě snad o něco určitěji zazníval tento požadavek - obnovit staré dvorské kanceláře - z projevu presidenta nejv. soudního místa, hr.Breunera, jenž jej spojil s pronikavou kritikou centralizovaného soudnictví; rovněž z některých zemí byly vzneseny podobné postuláty: na Moravě hr.Schrattenbachem a ve Štýrsku hr.Kinburgem (str. 43).

²⁰ R i e g e r , Dílo centralismu, str.35 a zejm. J. P r o k e š , Instrukce vydaná r.1762 pro českou a rakouskou dvorní kancelář (Příspěvek k dějinám terezián-

R.1749 se českých zemí dotkl nejen zrušením české dvorské kanceláře, nýbrž i odstraněním dosavadních ústředních úřadů a jejich nahrazením byrokratickou správou. Jak dalece při tom utrpěla i státoprávní koncepce České koruny, není jistě třeba dodávat. Na tyto změny v Čechách doplácely především nejvyšší zemští úředníci, jejichž hodnosti podle jména zůstaly sice zachovány, ztratily však téměř veškerou reálnou moc, neboť z nich byl vytvořen nově zvláštní orgán, tzv. konses nejvyšších úředníků, který měl vykonávat určitou soudní pravomoc, jenž se však ve skutečnosti stal bezmocným tělesem zmítajícím se v zajetí své nejasné kompetence.²¹

Takovéto poměry ovšem k popularitě nové správní soustavy mezi českou šlechtou sotva přispívaly. Nejen však mezi držiteli těchto vykleštěných hodností, nýbrž nespokojenost rostla zřejmě i v těch kruzích šlechty, která se do nových poměrů začlenila. Ukazuje na to skutečnost, že, jakmile na počátku šedesátých let bylo cítit, že dosavadní systém prochází krizí, pozvedly se v Čechách hlasy žádající restituci bývalých poměrů.²² Šlo především o to, aby v novém správním uspořádání se dostalo určitého uplatnění i představitelům nejvyšších úřadů. Tyto požadavky měly nepochybně určitou proticentralistickou funkci, třebaže značně omezenou. I tak však lze sotva za zcela bezvýznamné pokládat, že v nové organizaci zemské správy se pak někteří z bývalých nejvyšších zemských úředníků dostali vskutku do čela nově vytvářených ústředních úřadů, ovšem jen jako byrokratičtí hodnostáři.²³ I když ve srovnání s bývalým postavením to byla stále ještě značná degradace, byl to přece jen zároveň i jistý ústupek šlechtickým kruhům, které tyto úřady tradičně ovládaly.

Co je pak ještě významnější je skutečnost, že uprostřed těchto snah se ozvaly i ojedinělé návrhy na obnovení zrušené české dvorské kanceláře, a to dokonce i z řad oněch byrokratizovaných příslušníků zemské aristokracie, kteří byli činní v dosavadní správě jako byl zejm. hr.František Josef Pachta.²⁴

ské správy a centralismu), tamtéž jako studie téhož autora citovaná v pozn.13, str. 13, 15, 17.

²¹ K tomu zejm. B. R i e g e r , Zřízení krajské v Čechách, II., Praha 1893, str.637 a Fr. R o u b í k , K vývoji zemské správy v Čechách v letech 1749-90, Sborník archívních prací, XIX. (1969), str.48; - z archívních pramenů i SÚA ČG Publ. 1748-55 A 1/ 1-15 (kart.č.1) a z části i 1756-62 A 2/1 (kart.č.136 a 138); spleť poměrů v předpisech o soudní příslušnosti byly také jedním z motivů kritiky, kterou na adresu centralizovaného soudnictví uplatnil Breuner (viz výše).

²² Podrobně o tom S v á t e k , l.c., str.405-9, který v této souvislosti líčí zejm. hr.Rudolfa Chotka jako příznivce stavovských požadavků; přeceňuje však zřejmě význam nejv. purkrabího hr.Filipa Kolovrata-Krakovského.

²³ Nejnověji k tomu, R o u b í k , K vývoji správy, str.67 a n.; jinak o nejvyšších úřednících v nové organizaci podrobně R i e g e r , Dílo centralismu, str.43.

²⁴ P r o k e š , Boj o Directorium, str.43).

Vcelku je tedy možno shrnout: na počátku šedesátých let se v našich zemích i ve vídeňské centrále dostala ke slovu kritická stanoviska žádající revizi dosavadního správního systému. Obsahově byla namířena, jak proti soustředování rozmanitých správních pravomocí, tak proti státoprávně-teritoriálním důsledkům dosavadního systému. Proticentralistický hrot dotčených stanovisek byl však značně zmírňován tím, že jejich nositelé byli ochotni se smířit se společným ústředním orgánem pro země koruny České a země rakouské za cenu posílení stavovsko-šlechtického vlivu v dosavadní správě. Požadavky směřující k přímé restituci dřívějších poměrů byly proto ojedinělé a značně rozkolísané. I tak však měly svůj význam a nebyly bez vlivu na průběh tehdejšího vývoje. Svou psychosociální funkcí vyjadřovaly skupinové šlechticko-stavovské zájmy namířené asi nejvíce proti "novým lidem" v byrokratizované správě. Státoprávně opoziční prvek v nich tedy splýval se stavovskými interesy a byl jimi ve výsledných konturách překrýván.²⁵ V jádře šlo u většiny představitelů této kritiky o pokus o jistý kompromis mezi aristokraticko-stavovskými zájmy v administrativě a tereziánským centralismem. Kompromis asi o to nezbytnější, že řada významných představitelů těchto kruhů zaujímala již dávno pozice, jež těmto skupinovým zájmům vlastně odporovaly, jak nejlépe ukazuje příklad Kounicův, který byl nejen tuhým centralistou, nýbrž i nesmlouvavým stoupencem byrokratických metod vlády obracejících se s pohrdáním k šlechtickým a stavovským výsadám.²⁶

* * *

Všechny tyto souvislosti mající v dosud naznačených rysech nezbytně abstraktní ráz, ožijí, jakmile se podaří uvést je do vztahu ke konkrétním osobám jako představitelům určité společenské a skupinové mentality. Zrušení české dvorské kanceláře a první vlna tereziánských reforem proběhly mimo jiné i v ovzduší střídání generací. I když zatím snad nedovedeme říci, jak dalece právě tato okolnost podmínila dotčené změny, nelze pochybovat o tom, že bez významu nebyla.

Generační předěl, jenž tu probíhal, je možno sledovat již o něco dříve ve složení nejvyšších úřadů. V první třetině století byly tyto

²⁵ Je příznačné, že právě do doby kolem poloviny století a zčásti již i před ní spadají pozoruhodné pokusy o burcování státoprávního vědomí v řadách české šlechty; podrobně se tím zabýval již J. H a n u š, Národní museum a naše obrození, I., Praha 1921, str.60 a n. srv.zejm. co je tu řečeno o Taulowovi z Rosenthalu, jakož i o stycích nejv.kancléře Filipa Kinského s benediktinskými učiteli, zvl. M.Ziegelbauerem.

²⁶ Tato Kounicova stanoviska nejlépe vyjadřuje známý a často citovaný jeho projev z r.1763 - srv. A r n e t h, l.c., str.30 a zejm. R i e g e r, Bílo centralismu, str.41.

úřady v Čechách pevně v rukách významných jedinců náležejících ve velké většině staré domácí rodové šlechtě;²⁷ osoby cizího původu tu sice také přicházejí, v podstatě však v menším počtu a v domácím prostředí již zcela naturalizované: k první skupině náležejí především Kinští, Černínové, Šternberkové, Vratislavové, Vrtbové a v jistém smyslu i Vrbnové; představitelem druhé byl asi nejspíše nejvyšší purkrabí hr. Jan Arnošt Schaffgotsch,²⁸ který před tím prošel téměř všemi významnějšími zemskými úřady. K tomuto poměrně jednoznačně vymezenému okruhu osob přistupovali pak nečetní jednotlivci, na které není možno pohlížet asi jinak než jako na povýšence nebo jejich potomky (např. hr. Přehořovský) a konečně pak i několik reprezentantů staré domácí nižší šlechty, kteří se buď zatím domohli vyššího postavení (hr. Kokořovec) nebo naopak v tradičním rámci svých rodů ztělesňovali tuto složku aristokratické společnosti, která ovšem ztrácela vždy více a více na svém významu (Hložek ze Žampachu, Markvart z Hrádku aj.). O těchto osobách je možno předpokládat, že byly na počátku 18. stol. prochnuty určitým stavovským patriotismem a že rané centralistické snahy narážely u nich na odpor.²⁹

Ve čtyřicátých letech se situace počíná měnit. V určité nezbytné zkratce je možno říci, že všude se objevují noví lidé a že žádný z hodnotářů první třetiny století nesedí již na svém místě. Vedle přirozených biologických příčin tuto výměnu jistě urychloval i dramatický počátek vlády Marie Terezie a krátká epizodická vláda Karla VII. Je příznačné, že uprostřed těchto změn se setkáváme se jmény mužů, o nichž byla učiněna zmínka již výše: se jménem hr. Rudolfa Chotka a hr. Fr. Jos. Pachty.³⁰ Oba tyto mužové, u nichž další životní běh šel rozdílnými cestami, mají v počátcích ledacos společného. Vedle generační příslušnosti, jsou oba v jistém smyslu novými lidmi i svým původem, třebaže Chotek méně a Pachta více: již Chotkovu otci³¹ se podařilo změnit svůj

²⁷ Srv. P a l a c k é h o , Přehled současných nejvyšších důstojníků a úředníků (nověji vydaný v "Díle Fr. Palackého", vybral a uspořádal J. Charvát, Praha 1941, sv. 1), jakož i tabulky, které nejnověji v příloze ke své studii o místodržitelství otiskl R o u b í k; v obecných rysech rovněž i P l a c h t , l. c., str. 216 a n.

²⁸ J. P e k a ř , Naše šlechta a jazyk český v 18. stol., ČČH XX. (1914) str. 80-1.

²⁹ Mnoho cenného o tom, co mohlo podmiňovat tuto mentalitu tehdejší české aristokracie, přináší P l a c h t , l. c., str. 216 a n., jinak je možno uvést i drobnou studii Z d. K a l i s t y , Úvod do politické ideologie českého baroka (zvl. otisk přednášky), Brno 1934; na odpor proti centralismu ukazují i snahy, které odrážel soudobý pokus o revizi zemského zřízení, za jakési vyvrcholení dotčených tendencí je možno považovat opozici dvou posledních českých dvorských kancléřů, Filipa Jos. Kinského a Bedřicha Gerváše Harracha, proti bernímu přetěžování českých zemí a proti správnímu centralismu - k tomu R i e g e r , Dílo centralismu, str. 12 a n. a dále J. P e k a ř , České katastry 1654-1789, Praha 1932, str. 140, 149 a n.

³⁰ Oba náleželi mezi místodržící: Chotek již od r. 1740, tehdy ještě jako apelační rada, Pachta až od r. 1747.

³¹ Biografické údaje o Chotkovi jsou roztroušeny: základní informace podávají příslušná hesla v "Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich" od

nevýznamný, i když starobylý rytířský titul, za hodnost hraběte a členství v kollegiu místodržících; mladý Rudolf Chotek měl tedy životní dráhu otevřenou a je proto zcela přirozené, že se mu dostalo i velmi pečlivého vychování. Naproti tomu Pachta pocházel z rodu, jehož nešlechtické a erbovnícké počátky byly tehdy ještě zcela nedávného původu, takže hraběcí titul, kterého potomci těchto nevýznamných předků dosáhli, byl skutečně rychlým a skvělým dovršením započatého rozletu.³²

Proč je třeba o těchto podrobnostech hovořit? Sotva je možno pochybovat, že šlo o okolnosti významné, zejména pro mentalitu obou dotčených osob. Na co tu patrně lze především pomýšlet, je snaha potvrdit svoji nedávno získanou příslušnost k vysoké šlechtě i přizpůsobením se názorům a cítění těchto kruhů. Bylo to ovšem obtížnější a složitější tím spíše, že tento vzestup byl do jisté míry závislý ještě více na úřední kariéře ve službách absolutistického státu než u rodin tradiční vysoké šlechty. Ukazuje to zejména dobře příklad Chotkův, kterého další úřední postup, v němž mu nezabránilo ani krátké zakolísání v době bavorské vlády, odvedl do Vídně do řady exponovaných funkcí, aby z něj učinil jakéhosi finančního ministra tereziánského dvora.³³ Chotek, jenž se na počátku šedesátých let dostává do čela spojené dvorské kanceláře, je nepochybně, jak jsme viděli, představitelem umírněného, kompromisního centralismu, který usiluje o navázání jisté kooperace s těmi prvky, jež představují zbytky stavovských institucí.

Tyto Chotkovy snahy se dostávají do světla ještě ostřejšího, uvědomíme-li si, že vedle toho, co mohlo z obecných podmínek působit na mentalitu dotčeného velmože, byla tu i celá řada dalších významných souvislostí zvláštních, ukazujících stejným směrem. Že to nejsou jen liché úvahy, to nejlépe naznačuje skutečnost, že Chotek i svými rodinnými svazky byl nepochybně dědicem určité tradice, která byla spojena s hodností nejvyššího českého dvorského kancléře: v důsledku svých příbuzenských vztahů, založených sňatkem, byl přímým nástupcem především

C.v. W u r z b a c h a a v "Ottově slovníku naučném"; určitý profil Rudolfa Chotka má i A r n e t h , l.c., str.15 a n., jinak řadu drobnějších i významnějších životopisných údajů lze nalézt i v díle "Aus der Zeit Maria Theresia's - Tagebuch des Fürsten Joh.Jos.Khevenhüller-Metsch" (vyd. R.v.Khevenhüller-Metsch a H.Schlitter), I-III., Wien-Leipzig 1907-10; Chotek náležel již zcela oné generaci, jež byla zcela prosycena soudobou francouzskou kulturou (o jeho výchově v Paříži - H a n u š , l.c., str.21); v průběhu celé své úřední kariéry postupoval vždy v úzké, opravdu bratrské spolupráci se svým bratrem Janem, který byl rovněž vysokým hodnostářem.

³² O pachtovské rodině podává základní přehled rovněž "Ottův slovník naučný": její vzestup se odehrál teprve po Bílé hoře; určitý podíl na kariéře mladého Frant. Josefa měl zřejmě i nešťastný osud jeho otce, hr.Joachima, který zemřel jako francouzský zajatec během tažení francouzského vojska z Prahy v r.1741.

³³ Byl předsedou dvorské komory a zejm. presidentem ministeriální bankodeputace (vystřídal tu svého švagra, zmíněného již Filipa Jos.Kinského, předtím nejv.kancléře); - řadu zajímavých dokumentů z tohoto období jeho činnosti obsahuje sbírka úřed. akt, dotýkající se Rudolfovy osoby, uložená v Rodinném archívu Chotků - Státní archív Praha - pobočka Benešov.

všech nejvyšších kancléřů z rodu Kinských, což byla rodina, v níž dotčená hodnost na konci 17. v první polovině 18. století byla téměř dědičnou;³⁴ a dále i proto, že, jsa druhým chotěm své ženy, byl jaksi i dědicem jiného - nejvyššího kancléře, hr. Jana Františka Vrbny.³⁵

Lze-li tedy v Chotkovi spatřovat dědice tradic úředu českého nejvyššího kancléře,³⁶ což jej jistě již samo o sobě předurčovalo k tomu, aby hledal cesty kompromisního řešení mezi zbytky stavovských práv a novou orientací státní moci.³⁷ nelze ovšem právě tak zapomínat ani na jeho druhou tvář: jinými slovy na to, že byl zároveň i člověkem oddaným novým proudům ve státní správě, který přispěl i svým značným podílem k úspěchům tereziánského centralismu na tomto poli.

Naproti tomu druhá z dotčených osobností, hr. Pachta, měl profil méně bohatý. Svou úřední kariéru začínal podobně jako Chotek v místodržitelenském sboru. Jeho další dráha však nevybočila nikdy z čistě českých - a měřeno pojmy tereziánské administrativy - tedy i čistě zemských hranic. Pachtův význam spočíval především v tom, že byl jedním z nejvlivnějších představitelů nového byrokratického ústředního úřadu, vzniklého v Čechách v r. 1749 - reprezentace a komory. V tomto směru zřejmě zastíňoval nejednou i presidenta zmíněné instituce, hr. Netolického, jenž byl rovněž významným tereziánským byrokratem a svým původem svého kolegu i v mnohém připomínal. Když Netolický v r. 1760 zemřel, připadla proto také Pachtovi v této rozhodující chvíli povinnost vyjadřovat se o zásadních otázkách. Že jeho tehdejší stanoviska mohla odrá-

³⁴ Chotkovou manželkou byla Aloisie Štefanie, dcera hr. Václava Norberta Oktaviána Kinského, jenž byl sám nejv. kancléřem a zároveň bratrem jiného nositele této hodnosti Frant. Oldřicha Kinského; kromě toho byl i otcem dvou dalších nejv. kancléřů Frant. Ferdinanda a Filipa Josefa, po kterém jako po svém švagrovi Chotek přebíral vedení minister. bankodeputace a jenž byl již vícekrát zmíněn jako představitel stavovsky opozičních nálad a rovněž i podporovatel státoprávně patriotického historismu kolem poloviny 18. stol.; z nejnovější literatury je tu možno upozornit i na to, co uvádí A. S. M y l n i k o v , O slovanské sebeuvědomění v české společnosti v první polovině XVIII. století, Slovanský přehled, 57 (1971), str. 31 o Štěpánu Kinském jako vyslanci u carského dvora; tento zajímavý detail by jistě vyžadoval hlubší analýzy.

³⁵ Prvým manželem Chotkovy ženy byl hr. Norbert Václav z Vrbna, syn nejv. kancléře Jana Františka; i tyto svazky ukazují na to, jak Chotek byl spojen s tradičními kruhy vysoké aristokracie z Čech a nepochybně i tedy s jejich mentalitou; nevlastním synem Chotkovým byl také Evžen z Vrbna, jenž náležel k předním podporovatelům raných obrozeneckých snah a k šifitelům českého patriotismu mezi šlechtou (o něm podrobně H a n u š , l. c., 147).

³⁶ K tomu, co bylo uvedeno již výše o Filipu Jos. Kinském a Bedřichu Gervásiovi Harrachovi je možno ještě dodat, že Marie Terezie se svým odporem k tradicím, jež ztělesňoval tento úřad i jeho představitelé nikterak netajila, jak ukazují zejm. její vlastnoruční memoriály - "Zwei Denkschriften der Kaiserin Maria Theresia", vyd. A. v. Arneth v Archiv für österreichische Geschichte, Bd. 47, Wien 1871, např. str. 273 a n.; P r o k e š (Boj o Direktorium, str. 7 v pozn.) hovoří také o tom, že M. T. nanáviděla čes. dv. kancelář.

³⁷ Snad v tomto směru mohly působit i Chotkovy blízké vztahy k osobám, jež měly něco společného se zednářstvem, ač jinak Chotek zednářem zřejmě nebyl: Chotkova jediná dcera Guidobaldina Brigita (jiných dětí neměl) se stala v druhém manželství chotí známého hr. Canala a rovněž i první muž Chotkovy ženy, Norbert z Vrbna bývá počítán mezi první zednáře v Čechách (H a n u š , l. c., str. 28-29 na podkladě Svátka).

žet nálady, které v Čechách sdílely kruhy tradiční šlechty, jakož i jeho snahy splynout s oligarchickými vrstvami této aristokracie, to dobře ukazují i Pachtovy osudy z dalších let, které jej vynesly k několika významným hodnostem. Za zmínku tu snad stojí ještě skutečnost, že Pachta byl i prvním předsedou, a tedy v jistém smyslu i zakladatelem, pozdější Vlastenecko-hospodářské společnosti, jejíž význam pro šíření nových agrotechnických metod i pro vzrůstající se obrozenecké vlastenectví, byl v naší literatuře již nejednou oceněn.³⁸ Pachtovu osobnost dokreslují ostatně i jeho ambice hrát významnou roli ve společnosti, jež zaléhaly ještě přes jeho příbuzné i do prostředí Mozartovské Prahy.

* * *

Jestliže na počátku šedesátých let oživaly ve státním aparátě - a to i na jeho nejvyšších místech - tendence příznivé tomu, aby byl brán určitý zřetel na zbytky stavovských práv, mělo to svoje příčiny, jak ani jinak nemohlo být, i v oblasti hospodářské a finanční politiky.

Oč tu tehdy šlo? Tereziánský stát, jak bylo již řečeno, nalézal se v této době ve velmi svízelné finanční situaci. Tísňivě působila mimo jiné okolnost, že události v průběhu sedmileté války se dlouho nevyvíjely jednoznačně, což přirozeně živilo i naděje na konečný úspěch rakouských zbraní. Tím spíše bylo třeba opatřit prostředky k dalšímu vedení války stůj co stůj. V tomto ovzduší vznikl ve vídeňském ústředí plán, který zaslouží historikovy pozornosti i proto, že s jeho realizací byly v našich zemích spojeny počátky papírových peněz. V daných souvislostech však na váhu padá nepochybně jiná stránka opatření, o nichž se tehdy jednalo - totiž skutečnost, že zmíněné plány znamenaly zároveň i jisté oživení stavovského vlivu na státní finance, i když v míře, kterou jistě nelze přeceňovat. Jádrem dotčených záměrů byla likvidace státního dluhu úvěrovou cestou, jejíž podstata spočívala v určité formě státní půjčky.³⁹ Státní půjčka měla být uskutečněna emisí dlužních úpisů a ručení za tuto "úvěrovou operaci", jak se úřední místa vyjadřovala, přebírali stavové. Takovéto ručení samo nebyla věc od kořene nová; i dříve již stavové brali na sebe podobné závazky.⁴⁰ Novým bylo

³⁸ O ní nejnověji M. V o l f, Organizace a působení Vlasteneckohospodářské společnosti, Praha 1961 (úcel. tisk Zemědělského musea).

³⁹ Srv. zejm. Fr. v. M e n s i, "Staatsschuld" v E. M i s c h l e r - J. U l b r i c h, Österreichisches Staatswörterbuch, IV. Wien 1909, str.414 a n. stať "Papiergeld" od téhož autora tamtéž, II., Wien 1906, str.271.

⁴⁰ O této úvěrové operaci se také někdy hovořilo jako o "nové" na rozdíl od podobných starších závazků, při nichž bylo také od určité doby užíváno stavy vydaných dluhopisů - J. P e k a ř, České katastry, str.97.

však spojení těchto závazků s oběhem dlužních úpisů, kterým se také podle jejich ručitelů říkalo stavovské obligace nebo ještě častěji "kuponové papíry".⁴¹ Část těchto obligací, zejm. tak řečené platební obligace, což byly dluhopisy nižších nominálních hodnot, byla, jak napovídá jejich označení, určena tomu, aby fungovaly jako papírové peníze, i když zatím v podobě ne zcela dokonalé.

Z hlediska souvislostí, jež se snaží sledovat tento článek, je ovšem daleko významnější okolnost, že jisté oživení stavovského vlivu na státní finance, které úvěrová operace státním dluhem ztělesňovala, bylo spojeno se zachováním centralizačního rámce vytvořeného v r.1749: za obligace ručili jak stavové čeští, tak zároveň i stavové rakouští. To byla ovšem aplikace téhož schematu, který byl základem nového administrativního uspořádání centrálních úřadů a jehož uplatnění i v těchto vztazích činí také pochopitelnějším to, co bylo výše pověděno o stanoviscích Chotkových a o jeho snaze přizpůsobit zbytky stavovských práv rakouskému centralismu.

Přítom však Chotek, ač zaujímal ve správě státních financí, před tím, než se stal dvorským kancléřem, významné postavení, vlastním původcem nové úvěrové operace nebyl. Myšlenka likvidovat státní dluh vydáním státních dluhopisů se zrodila v jiné hlavě: jejím autorem byl hr.Ludvík Fridrich Zinzendorf-Pottendorf,⁴² jenž ve svých záměrech byl ovlivněn nepochybně teoretickými představami, jakými byl veden o několik desetiletí dříve známý skotský finančník John Law. Chotek, jak lze usuzovat z dobových pramenů, zprvu těmto plánům odporoval, zachovávaje k nim jistou rezervu, jejíž skutečný důvod je nejasný.⁴³ Není vyloučeno ani to, že její příčina byla spojena se stavovským ručením, neboť Zinzendorf původně zřejmě na takovéto zajištění nových dluhopisů nepomýšlel.

* * *

Závěrem je třeba se pokusit zodpovědět především otázku, jak dalece zapadá hlubší poznání proticentralistických stanovisek, doprovázejících správní reformy z počátku šedesátých let 18.stol., do oněch sou-

⁴¹ Byly totiž záručitelnými a úroky se realizovaly oddělením kuponů, jež k obligaci byly připojeny.

⁴² H o c k - B i d e r m a n n , l.c., str.82.!

⁴³ SA Praha - Rod.archív Chotků, akta hr.Rudolfa Chotka č.42. 12.VII.1759 "Vortrag über das Graf Zinzendorfsche Projekt wegen der Banco-Coupons" - Chotek se tu ohrazuje proti tomu, jak bylo jeho ústní stanovisko k těmto záměrům tlumočeno Haugvicem; Chotek odporuje Zinzendorfovým plánům, i když není dostatečně zřejmo proč.

vislostí, které charakterizují vývoj odehrávající se v tomto období u nás nejen po časové, nýbrž i věcné stránce. O tom, že jejich proticentralistické zaostření bylo spojeno s projevy určitého stavovského vědomí šlechty, byť omezeného na nejnižší možnou míru, nelze asi vůbec mít pochybnosti. Rovněž tak není možno pochybovat o tom, že uplatnění stavovských interesů mělo tu i jistou státoprávní funkci vedoucí k obhajobě státoprávní integrity českého historického státu. Tato zjištění, jímž neodporuje ani to, co bylo řečeno o ideovém pozadí tereziánského centralismu, jsou zřejmě tím cennější, že zmíněné projevy spadají do doby, kdy se naše národní obrození ještě nerozvinulo a kdy tedy je ani jiní činitelé, než právě představitelé tohoto pozdního šlechtického stavovství, uplatnit nemohli.

Je-li tomu tak, pak ovšem je třeba pomýšlet i na to, jaký byl v obecném hodnocení našeho 18. stol. vztah dotčených jevů k událostem daleko výraznějším, tedy v první řadě k protijosefinské opozici z konce století, jakož i k tomu, čím byl vyznačen politický vývoj v Čechách v první třetině daného časového celku. Proticentralistická stanoviska z šedesátých let ukazují nepochybně určitou cestu směřující tam, co vyjádřili čeští stavové ve svých desideriiích na velkém sněmu v r. 1790, třebaš jejich požadavky byly tehdy neseny nesrovnatelně radikálnějším duchem a třebaš i jejich obsah nelze v ničem měřit s tím, co nesměle uplatňovali jednotlivci ve svých dobrých zdáních na počátku šedesátých let. Proč lze takto usuzovat, to patrně souvisí zejména s tím, že stavovská desideria z r. 1790 se přímo nevyjadřovala k centralistickým přeměnám ve státní správě,** požadujíc především restituci některých šlechtických privilegií a stavovských práv v oblasti zemské samosprávy, jak bychom asi řekli, vyjadřující se pojmy doby daleko pozdější. Na počátku století byla ovšem situace jiná; státoprávní a administrativní centralismus si tehdy teprve připravoval svoje pozice a hlavní rozpory proto také vznikaly kolem otázek, jak přizpůsobit dosavadní instituce novým centrálním potřebám. V tomto ohledu jeví se tedy nevýrazná negace centralistických snah z počátku šedesátých let jako jakýsi spojovací mezičlánek. Doplňuje to ostatně i charakteristika šedesátých let 18. stol., známá z našeho kulturního vývoje, která právě z tohoto desetiletí činí jakési bezprostřední předpolí našeho národního obrození.

** R. J. K e r n e r , Bohemia in the Eighteenth Century, New York 1932, str. 122-3, stavové ve svých desideriiích žádali jen obnovení místodržitelství a práv nejv. zem. úředníků.

IN MARGINEM DER ANTIZENTRALISTISCHEN EINSTELLUNGEN IN BÖHMEN NACH DER MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Valentin Urfus

(Zusammenfassung)

Zu Anfang der sechziger Jahre des 18. Jahrhunderts verlief in dem Habsburgerreich die zweite Welle von Verwaltungsreformen, durch die die Regierungsperiode Maria Theresias gekennzeichnet war. In den verschiedenen Verhandlungen, die vorangingen, setzten sich nicht selten auch Einstellungen durch, die gegen den extremen Zentralismus gerichtet waren; durch derlei Zentralismus war die erste Phase von den Theresianer Reformbestrebungen charakterisiert, die ans Ende der vierziger Jahre fallen. Es wäre jedoch zwecklos, darin irgendeine theoretisch ausgeprägte Argumentation suchen zu wollen; übrigens stützte sich derzeit nicht einmal der Habsburger Zentralismus auf etwaige ideologisch besonders ausgeprägte Ausgangspunkte - abgesehen von den allgemeinen, merkantilistisch und kameralistisch begründeten Vorstellungen.

Den Kern der antizentralistischen Einstellungen zu Anfang der sechziger Jahre bildeten die Bemühungen, den Zentralismus mit den Überbleibseln der Ständerechte in Einklang zu bringen, die bislang der hohe Adel in der Staatsverwaltung innehatte und um die er eben durch die erwähnten Reformen der vierziger Jahre gebracht wurde. Der Träger dieser Bemühungen war daher auch die hohe Aristokratie. Zu ihren Wortführern wurden in einzelnen Fällen Personen, die diesen Kreisen zwar - traditionsgemäß - nicht angehörten, die jedoch aus verschiedenen Gründen bemüht waren, sich diesen Kreisen einzugliedern. Meistens waren es Einzelne, durch Familienbände mit dem traditionellen Adel verbunden, die jedoch ihre Karriere ihrer Stellung in der zentralistischen Verwaltung verdankten. Einer von ihnen war vermutlich vor allen anderen Graf Rudolf Chotek, ein Würdenträger am theresianischen Hof in Vorrangstellung und durch seine Verwandtschaftsbeziehungen gewissermassen auch Erbe einzelner letzter höchster böhmischer Kanzler zugleich; eine Persönlichkeit von diesem Schlag (diesmal nur im Massstab der böhmischen Länder) war Graf Fr. Jos. Pachta, der - zum Unterschied von Chotek - nicht einmal einem alten adeligen Geschlecht entstammte.

Im allgemeinen können die antizentralistischen Einstellungen vom Anfang der sechziger Jahre des 18. Jahrhunderts als ein bestimmtes Zwischen-

glied aufgefasst werden, das den adeligen Patriotismus (von dem der böhmische Adel zu Anfang des 18. Jahrhunderts erfüllt war) mit der antijosephinischen Ständeopposition vom Ende desselben Jahrhunderts verbindet.